

Roland Puppe

Konserwacja zabytków ogrodowych w przedsiębiorstwie Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii na przykładzie Lustgarten w Pillnitz

Gartendenkmalpflege in den Staatlichen Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen am Beispiel des Pillnitzer Lustgartens

Abstrakt

Zakończona w 2014 r. restauracja Lustgarten w kompleksie pałacowym w Pillnitz stała się pretekstem do poruszenia w artykule skomplikowanego zagadnienia utrzymania i konserwacji zabytkowych parków i ogrodów. Rozważania skupiają się zarówno na stronie praktycznej, jak i metodologii postępowania konserwatorskiego. Omawiany przykład pokazuje, że dogłębna analiza i ocena danych źródłowych jest podstawowym wymogiem podczas podejmowania działań w obiektach o wartości historycznej. Wszelkie prace powinny być poprzedzone nie tylko zbadaniem źródeł, ale też dokładnym sformułowaniem założeń w projekcie konserwatorskim. Przy planowaniu jakichkolwiek ingerencji w dzieła wykreowane przez poprzednie pokolenia nieustannie trwa proces poznawania. Na równi z praktykami ogrodniczymi i metodami kształtowania krajobrazu stosowanymi w przeszłości muszą być brane pod uwagę zagadnienia związane z historią kultury czy rozwojem społecznym. Przykład ogrodu w Pillnitz najlepiej obrazuje, jak wiele czasu potrzeba na odpowiednie przygotowanie projektu. Od momentu podjęcia pierwszej kwerendy archiwalnej do zakończenia procesu restauracji Lustgarten upłynęło 20 lat.

Słowa kluczowe: Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii, Lustgarten w Pillnitz, parter ogrodowy, fontanna, konserwacja zabytkowych ogrodów, projekt konserwatorski, August II Mocny, M.D. Pöppelmann, J.C. Knöffel, P.J. Lenné, G.F. Krause, A. Tomaszewski

Zusammenfassung

An Hand der im Lustgarten des Schlossparks Pillnitz 2014 abgeschlossenen Instandsetzungsmaßnahme wird die komplizierte Aufgabe der Erhaltung und Instandsetzung denkmalgeschützter historischer Gartenkunstwerke erörtert. Dabei stehen die methodische Vorgehensweise und die praktische Umsetzung gleichermaßen im Fokus der Betrachtungen. Das Beispiel macht deutlich, dass umfangreiche, wissenschaftlich-analytische Untersuchungen und deren denkmalpflegerische Bewertung unabdingbare Voraussetzung für derartige Maßnahmen sind und dass mit der Planung konkreter Umsetzungsschritte erst begonnen werden kann, wenn alle Quellen akribisch erschlossen sind und eine denkmalpflegerische Zielstellung vorliegt. Der Dienst an der schöpferischen Leistung vorangegangener Fachgenerationen und der vorhandenen Substanz setzt einen kontinuierlichen Erkenntnisprozess voraus. Kulturgeschichtliche und soziale Entwicklungen sind dabei ebenso zu berücksichtigen, wie die historische gärtnerische und landschaftsgärtnerische Praxis. Wie groß der dafür notwendige Zeitaufwand ist, wird am Beispiel deutlich. Von ersten Archivrecherchen bis zum Abschluss der Instandsetzung des Lustgartens sind 20 Jahre vergangen.

Schlüsselwörter: Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Lustgarten Pillnitz, Parterre, Fontäne, Gartendenkmalpflege, denkmalpflegerische Zielstellung, August II der Starke, M.D. Pöppelmann, J.C. Knöffel, P.J. Lenné, G.F. Krause, A. Tomaszewski

KONSERWACJA I ZACHOWANIE HISTORYCZNYCH dzieł sztuki ogrodowej podlegających ochronie zabytków są bardziej skomplikowane niż mogłoby się to na pierwszy rzut oka wydawać. Wiedzą o tym wszyscy, którzy już od dłuższego czasu pracują w tej dziedzinie. Im dłużej zajmują się tą tematyką, tym pozornie trudniej jest sprostać kompleksowym wymaganiom.

Umowy międzynarodowe, takie jak Karta Florencka oraz Karta Wenecka, wytyczają wprawdzie pewien wzorzec, stwarza on jednak zbyt szerokie pole do interpretacji, o czym świadczą gwałtowne dyskusje

DIE PFLEGE UND ERHALTUNG DENKMALGESCHÜTZTER historischer Gartenkunstwerke ist komplizierter, als es auf den ersten Blick erscheinen mag. Das wissen alle, die in diesem Metier bereits längere Zeit tätig sind. Je länger man sich mit dem Thema beschäftigt, umso schwieriger ist es scheinbar, den komplexen Anforderungen gerecht zu werden.

Internationale Vereinbarungen, wie die Charta von Florenz und die Charta von Venedig geben zwar den Rahmen vor, dieser ist aber sehr weit auslegbar und interpretierbar, wie die bisweilen hart geführten Diskussionen und Streitschriften zeigen. Die in

i polemiki. Obowiązujące w Niemczech wytyczne odnoszące się do operatorów konserwacji parków oraz wytyczania celów konserwacji są poniekąd wytycznymi dotyczącymi rzemiosła, znajdującymi zastosowanie w praktyce. Jednak już samo właściwe ich zrealizowanie prowadzi do różnorodnych wyników.

W odróżnieniu od sztuk pięknych lub architektury, w przypadku ogrodów mamy do czynienia z żywymi, efemerycznymi twórcami. Ogrody są dziełami sztuki w czasie i przestrzeni, które na ogół ulegają deformacji i przekształcaniu na przestrzeni wieków.

Przed wszystkim dzięki ich żywym komponentom roślinnym w połączeniu z uwarunkowaniami miejscowymi, wpływami klimatycznymi wynikającymi ze zmienności pór roku, a także niezbędną konserwacją stają się one w danej chwili niepowtarzalnymi „jednostkowymi fenomenami”. Zmiany następują jednak na tyle wolno, że nie są one w danej chwili odczuwalne i dostrzegalne; zjawiska te są o wiele bardziej zauważalne przy katastrofach. Sztukę ogrodową postrzegamy niemal wyłącznie w powiązaniu z architekturą. Czy nie należałoby jednak spojrzeć na ogrody ze względu na kształtujące je żywe komponenty bardziej jak na sztukę procesualną, jak na *performance*? Tym samym kształtujący je efemeryczny charakter znalazłby się w większym stopniu w centrum uwagi, gdyby tylko kompleksowość stawianego przed nami zadania była lepiej niż do tej pory wyjaśniona.

W jaki sposób można jednak ochronić i zachować dla następnych pokoleń te w dużym stopniu efemeryczne dzieła sztuki ogrodowej? W odniesieniu do czasami zaciekle prowadzonych dysput dotyczących postępowania z zabytkami, Andrzej Tomaszewski (1934-2010), ceniony w Niemczech i Polsce, zaproponował pewien kompromis. Wiedząc dobrze, że z punktu widzenia zachodniego stanowiska w sprawie ochrony zabytków, uznawanego niemal za „święte”, „autentyczność” przypisywana jest właściwie jedynie substancji oryginalnej, postawił on pytanie, czy w przypadku zabytków ogrodowych nie należałoby mówić raczej o „zmieniającej się w czasie autentyczności”¹.

Każdy, kto jest w stanie przyjąć ten sformułowany w formie pytania kompromis Tomaszewskiego powinien najpierw poszukać „zmieniającej się w czasie autentyczności”, o ile tylko ma się zajmować zachowaniem, odnawianiem, restauracją lub nawet rewitalizacją zabytków ogrodowych. Ważne jest przy tym,

Deutschland existierenden Richtlinien zur Erarbeitung von Parkpflegewerken oder gartendenkmalpflegerischen Zielstellungen sind gewissermaßen handwerkliche Vorgaben für den Arbeitsprozess. Aber selbst ihre korrekte Umsetzung führt zu den unterschiedlichsten Ergebnissen.

Im Unterschied zu Werken der Bildenden Kunst und der Baukunst herkömmlicher Prägung haben wir es bei den Gärten mit lebendigen, ephemeren Schöpfungen zu tun. Gärten sind Kunstwerke in Zeit und Raum, die in der Regel im Laufe ihrer Geschichte überformt und umgestaltet wurden.

Vor allem die Lebendigkeit ihrer pflanzlichen Komponenten macht sie im Zusammenspiel mit örtlichen Gegebenheiten, der jahreszeitlichen klimatischen Prägung und der notwendigen gestalterischen Pflege zu unwiederbringlichen „Unikaten“ des Moments. Die Veränderungen gehen freilich meist so langsam vor sich, dass diese im „Moment“ nicht spürbar, wahrnehmbar und erfassbar sind; lediglich bei Katastrophen ist der Sachverhalt präsenter. Wir betrachten die Gartenkunst beinahe ausschließlich im Zusammenhang mit der Baukunst. Müssten wir die Gärten wegen der sie prägenden lebendigen Komponenten aber nicht in viel stärkerem Maße als Prozesskunst, als Performances sehen? Damit stünde der sie prägende ephemere Charakter stärker im Focus der Betrachtungen, würde die Komplexität der vor uns stehenden Aufgabe besser verdeutlicht werden als bisher.

Wie sind die in großen Teilen ephemeren Gartenkunstwerke aber zu schützen und für die Nachwelt zu erhalten? Im Hinblick auf die bisweilen hart geführten denkmalpflegerischen Dispute zum Umgang mit Denkmälern hat der in Polen und Deutschland geschätzte Andrzej Tomaszewski (1934-2010) gewissermaßen ein Kompromissangebot gemacht. Wohl wissend, dass aus der Sicht des westlichen Reliquien-Denkmalpflege-Ansatzes „Authentizität“ eigentlich nur ursprünglicher Originalsubstanz zugesprochen wird, stellt er die Frage, ob bei Gartendenkmälern nicht von „schreitender Authentizität“ die Rede sein müsste.

Jeder, der das als Frage formulierte Kompromissangebot Tomaszewskis annehmen kann, sollte sich, wenn er mit der Erhaltung, Instandsetzung, Restaurierung oder gar Revitalisierung von Gartendenkmälern

by nie tylko zidentyfikować substancję oryginalną z różnych faz twórczych, ale również „ducha” danego miejsca. Oczywiście jest, że sprawy społeczne i kulturalno-historyczne należy uwzględnić w równym stopniu, wymagają one skrupulatnego podejścia badawczego – długiego etapu rozważań nad zakrojonymi na szeroką skalę związkami – a potrzebnego na to czasu nie da się z góry przewidzieć.

Dotychczasowi inwestorzy, politycy i menedżerowie kultury, oddani zabytkom ogrodowym, mają nadal z tym problemy. Są oni zainteresowani uzyskaniem efektów w krótkim czasie. Wynikający z tego nacisk, niewystarczające, przynajmniej w Niemczech, środki na badania akt i archiwów oraz niekiedy brak kompetencji osób w te działania zaangażowanych prowadzą nierzadko do zniszczenia zabytków ogrodowych, do tworzenia nowych ogrodów w miejscach historycznych oraz do utraty autentyczności.

Konserwacja zabytków ogrodowych postrzegana jest dlatego w państwowych ogrodach Saksonii, tak samo jak i w innych państwowych zarządach ogrodów w Niemczech, jako służba dla zachowania twórczych osiągnięć minionych pokoleń i istniejącej substancji, czyli jako proces otwarty i ponadpokoleniowy. Przynajmniej tak brzmi cel postulowany, który, niestety, nie zawsze może być zrealizowany w ramach dostępnych środków w równym stopniu we wszystkich powierzonych tym zarządom ogrodach.

Przytoczone poniżej podsumowanie zasad i etapów pracy w postępowaniu z zabytkami ogrodowymi służy jedynie lepszemu zrozumieniu metodycznego podejścia praktykowanego w Lustgarten w Pillnitz; podsumowanie to nie jest bynajmniej wyczerpujące.

betrachtet ist, zunächst auf die Suche nach der „schreitenden Authentizität“ begeben. Dabei gilt es, der Originalsubstanz der verschiedenen Schöpfungsphasen, aber auch dem Geist des Ortes nachzuspüren. Es versteht sich von selbst, dass kulturgeschichtliche und soziale Belange gleichermaßen zu berücksichtigen sind. Ein langer Weg der Akribie erfordert, die Reflektion übergreifender Zusammenhänge beinhaltet und im Voraus zeitlich schwer kalkulierbar ist.

Gartendenkmalen durchaus zugetane Geldgeber, Politiker oder Kulturmanager haben damit bisweilen Probleme. Sie sind an kurzfristigen Ergebnissen interessiert. Daraus resultierender Druck, die zumindest in Deutschland unzureichende Honorierung von Akten- und Archivstudien und die bisweilen fehlende Kompetenz der Bearbeiter führen nicht selten zur Zerstörung der Gartendenkmale, zur Neuschöpfung von Gärten am historischen Ort und zum Verlust von Authentizität.

Gartendenkmalpflege wird in den staatlichen sächsischen Gärten deshalb ebenso wie in anderen staatlichen Gartenverwaltungen Deutschlands als Dienst an den schöpferischen Leistungen vorangegangener Generationen und der vorhandenen Substanz gesehen, als offener generationsübergreifender Prozess. Zumindest ist dies das postulierte Ziel, das im Rahmen der zur Verfügung stehenden Kapazitäten leider

1. Lustgarten in Pillnitz im Jahr 2002. Fot. F. Höhler, Archivum przedsiębiorstwa Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii

1. Der Lustgarten Pillnitz im Jahr 2002. Foto F. Höhler, Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Bildarchiv

1. W przypadku zabytków ogrodowych ochronie podlega w pierwszej kolejności znajdująca się w danym miejscu substancja, bez względu na to, w jakim jest ona stanie. Zabytkiem jest to, co się tam znajduje, a nie to, co z naszego punktu widzenia powinno tam się znaleźć.
2. Przy niezbędnych działaniach zabezpieczających, lecz również w odniesieniu do konserwacji, zabytek ogrodowy należy postrzegać, analizować i dokumentować w całej jego kompleksowości. Oznacza to możliwie pełne zebranie i przeanalizowanie reliktyw istniejących na miejscu, publikacji, akt, ikonografii oraz pozostałych źródeł. Z doświadczenia wynika, że zadania tego nigdy nie można uznać za całkowicie zakończone, pomimo dużego zaangażowania.
3. Relikty podlegają ocenie z punktu widzenia stanu zachowania, ich znaczenia jako dokumentów, w odniesieniu do odnalezionego materiału archiwalnego oraz ich wartości jako świadectw.
4. Przy poszukiwaniu „ducha” danego miejsca należy uwzględnić jego rozwój historyczny i przestrzenny, wszystkie rozpoznane zamierzenia projektowe dotyczące znalezionej substancji (szczególnie komponentów roślinnych). W tym punkcie należałoby umieścić poszukiwania „zmieniającej się w czasie autentyczności”.
5. Należy podsumować wszystkie zdobyte doświadczenia w formie celów i założeń konserwatorskich oraz przedłożyć je w odpowiednich urzędach ds. ochrony zabytków. Cele te zawierają, oprócz wszystkich dokumentów, również wizje dalszego postępowania z zabytkiem ogrodowym. W przypadku ich zatwierdzenia należy postrzegać je jako wytyczne, ale nie jako dogmat, dla następującego po tym zatwierdzeniu procesu.
6. Wszystkie późniejsze plany konkretnych działań konserwatorskich i renowacyjnych, nieważne, czy realizowane na własną rękę, czy przez zewnętrzne biura planowania, wymagają do ich zrealizowania prawnego zezwolenia konserwatorskiego.
7. W przypadku każdego planu zastrzega się w trakcie całego procesu realizacji możliwość korekty na wypadek zaistnienia nowych okoliczności, szczególnie na wypadek odnalezienia nowych, do tej pory nieuwzględnionych reliktyw. Relikty istniejące na miejscu mają priorytet, w odróżnieniu od ewentualnie istniejących starych planów.

nicht immer bei allen anvertrauten Gärten gleichermaßen umgesetzt werden kann.

Die folgende Kurzfassung von Grundsätzen und Arbeitsschritten beim Umgang mit Gartendenkmalen dient lediglich dem besseren Verständnis anschließender Erläuterungen zur methodischen Vorgehensweise beim Pillnitzer Lustgarten; sie erhebt keinen Anspruch auf Vollständigkeit.

1. In Gartendenkmalen genießt zunächst die vor Ort tatsächlich vorgefundene Substanz Denkmalschutz, egal in welchem Zustand sie sich befindet. Denkmal ist das, was da ist und nicht das, was aus unserer Sicht da sein sollte (was wir uns denken).
2. Bei unumgänglichen Instandsetzungsmaßnahmen, aber auch im Hinblick auf die gestalterische Pflege ist das Gartendenkmal in seiner Komplexität zu erfassen, zu analysieren und zu dokumentieren. Das heißt, möglichst vollständige Erfassung und Auswertung der Befunde vor Ort, von Veröffentlichungen, Akten, Abbildungen und sonstigen Quellen. Die Erfahrung lehrt, dass diese Aufgabe trotz großen Engagements nie als vollständig abgeschlossen angesehen werden kann.
3. Bewertung der Befunde hinsichtlich des Erhaltungszustandes, ihrer dokumentarischen Bedeutung, in Bezug auf vorgefundenes Archivmaterial und ihren Zeugniswert.
4. Suche nach dem Geist des Ortes unter Berücksichtigung seiner geschichtlichen und räumlichen Entwicklung, aller erkennbaren gartenkünstlerischen Gestaltungsabsichten und der vorgefundenen Substanz (insbesondere seiner pflanzlichen Komponenten). In diesem Punkt wäre gewissermaßen die Suche nach der „schreitenden Authentizität“ zu verorten.
5. Zusammenfassung aller erlangten Erkenntnisse in einer gartendenkmalpflegerischen Zielstellung und deren Vorlage bei den zuständigen Denkmalbehörden. Die Zielstellung enthält neben allen Dokumenten auch Vorstellungen über den weiteren Umgang mit dem Gartendenkmal. Diese sind im Falle der Bestätigung als Richtschnur für den nachfolgenden Prozess zu sehen, aber kein Dogma.
6. Alle nachfolgenden Planungen von konkreten Pflege- und Instandsetzungsmaßnahmen, ob in eigener Regie oder durch externe Planungsbüros bedürfen

Przedstawiony schemat postępowania zostanie wyjaśniony w praktyce na przykładzie Lustgarten w Pillnitz. W roku 1993 Saksoński Zarząd Zamków objął opiekę nad zabytkowym założeniem w Pillnitz, mającym szczególne znaczenie z punktu widzenia polsko-saksońskiej historiografii sztuki ogrodowej. Z powodu braku koncepcji dotyczących działań konserwatorskich pielęgnacja kompleksu przebiegała początkowo przez dłuższy czas tak jak dotąd, czyli bez weryfikacji i oceny dotychczasowych działań. Dosyć wcześnie rozpoczęto jednak prace inwentaryzacyjne oraz gromadzenie materiałów archiwalnych. Z powodu braku możliwości badawczych, lecz również w związku z obszernością materiałów źródłowych, które pozyskiwane były etapowo, zebranie i przeanalizowanie podstawowego materiału trwało niemal 14 lat.

- 1994 Pomiary parku i pierwsze badania archiwalne.
- 1994-1997 Zebranie możliwie wszystkich rysunków i ilustracji dostępnych w archiwach i zbiorach saksońskich oraz ich reprodukcja w oryginalnych rozmiarach.
- 1998/1999 Szczegółowa inwentaryzacja drzewostanu. Wydanie przewodnika dendrologicznego w roku 2000.
- 1999 Reprodukacja obszernych prywatnych zbiorów pocztówek (kartki pocztowe mają wielkie znaczenie jako dokumentacja procesu zmian).
- 1999 Analiza obszernego materiału i dogłębne przejrzanie zasobów archiwalnych przez Catrin Lorenz w związku z pisaną przez nią pracą dyplomową na Uniwersytecie w Hanowerze pt. *Schloss Pillnitz – Der Lustgarten, die Charmillen, die Maille-Bahn*.
- 2000 Dokumentacja fotograficzna relikwów znalezionych na miejscu w Lustgarten w trakcie głębokich robót budowlanych związanych z układem dróg.
- 2006 Dokładny pomiar kwietników w Lustgarten.

vor ihrer Umsetzung einer denkmalschutzrechtlichen Genehmigung.

- 7. Jede Planung steht im gesamten Umsetzungsprozess unter dem Vorbehalt der Korrektur bei veränderten Erkenntnisstand, insbesondere bei Auffindung neuer bislang unberücksichtigt gebliebener Befunde. Vorortbefunde haben Denkmalpriorität, nicht die eventuell vorhandenen alten Pläne.

Am Beispiel des Lustgartens im Schlosspark Pillnitz soll die vorgestellte Vorgehensweise praxisnah erläutert werden. Die Sächsische Schlösserverwaltung übernahm die hinsichtlich der sächsisch-polnischen Gartenkunstgeschichtsschreibung bedeutungsvolle denkmalgeschützte Anlage von Pillnitz 1993 in ihre Obhut. Da keine denkmalpflegerische Konzeption vorlag, erfolgte die Pflege zunächst für längere Zeit in der gleichen Form wie zuvor ohne Abstriche und Wertungen. Allerdings wurde recht bald mit der Bestandsaufnahme und Erfassung des Archivmaterials begonnen. Aus Kapazitätsgründen, aber auch wegen der umfangreichen nur in Folgeschritten erschließbaren Quellenlage, hat die grundlegende Erfassung und Auswertung beinahe 14 Jahre gedauert.

- 1994 Vermessung des Parks und erste Archivrecherchen.
- 1994-1997 Erfassung aller in sächsischen Archiven und Sammlungen auffindbaren Zeichnungen und Abbildungen und deren Reproduktion in Originalgröße.
- 1998/1999 Detaillierte Erfassung des Gehölzbestands, Herausgabe eines Gehölzführers im Jahr 2000.

2. Stan dróg w ogrodzie parterowym sprzed prac renowacyjnych. Fot. FMS LandschaftsArchitekten, 2012

2. Zustand des Wegesystems im Parterre vor der Baumaßnahme. Foto FMS LandschaftsArchitekten, 2012

terenie uczęszczanego przez turystów ogrodu partelowego były niedostępne, poza tym duży basen fontanny, w którym do tej pory prowadzono tylko doraźne prace naprawcze, wymagał gruntownego remontu (il. 2). W ogrodzie zrezygnowano z obszernych badań archeologicznych, takich jakie miały miejsce przykładowo w Hampton Court, z powodu pozornie nieznacznych odstępstw od planów oraz zachowanych reliktyw. Wpływ na tę rezygnację miał również fakt, że ingerencja w ogród odwiedzany rocznie przez około 600 000 turystów powinna być możliwie nieznaczna.

Stosownie do pierwszej zasady w centrum rozważań znalazła się czytelna na miejscu faza kompozycyjna z XIX wieku, a nie okres baroku czy biedermeieru. Te nawarstwienia, leżące niemal metr głębiej, w żadnym wypadku nie powinny być naruszone ani narażone na uszkodzenie.

By lepiej zrozumieć rozwój Lustgarten, poniżej przedstawiony jest krótki przegląd jego najważniejszych faz kompozycyjnych.

1720-1788 Barokowe zabawy (il. 3).

Założenie pałacowe Pillnitz w stylu chińskim było w czasach unii polsko-saskiej jednym z pałacowych projektów budowlanych Augusta Mocnego (1670-1733). Pillnitz odgrywało szczególną rolę w kulturze dworskich zabaw, celowo lansowanej przez Augusta po odzyskaniu tronu polskiego. Służący rozrywkom barokowy ogród w Pillnitz nie miał sobie równych w Europie. Nawet parter centralny na terenie Lustgarten, umiejscowiony pomiędzy pałacem Nad Wodą a pałacem Na Wzgórzu, był pełen urządzeń przeznaczonych do gier. Dominującym w innych miejscach parterom haftowym przeznaczono w Pillnitz, na parterze podzielonym na 16 kompartymentów i posiadającym

4

Ansicht des Churfürstl. Lust-Schlusses Pillnitz. Eine Ansicht des Lustgartens von Pillnitz.
Engraving and colorized by A. Lawrence in Dresden, in the German Photothek

2008-2011 Planungsprozesse.

2012-2014 Bauliche Umsetzung des Vorhabens.

Mai 2014 Einweihung der Fontäne.

Juni 2014 Fertigstellung und Übergabe des Lustgartens.

Von ersten Untersuchungen bis zum Abschluss der Instandsetzung des Lustgartens sind 20 Jahre vergangen. Die für die Umsetzung des Vorhabens maßgebliche gartendenkmalpflegerische Zielstellung erfasst und reflektiert sowohl Details als auch die Sachgesamtheit sehr akribisch. Sie diente als Grundlage für die Planung der unumgänglich gewordenen Instandsetzungsmaßnahmen im Lustgarten. Die Wege der von Touristen stark frequentierten Parterreanlage waren bei feuchter Witterung kaum noch passierbar, überdies bedurfte das bislang immer nur im Bestand ausgebesserte große Brunnenbecken einer grundlegenden Instandsetzung (Abb. 2). Auf umfangreiche gartenarchäologische Untersuchungen, wie beispielsweise in Hampton Court, wurde wegen der scheinbar geringfügigen Abweichungen von Planunterlagen und Vorortbefund verzichtet, letztlich auch, weil die Beeinträchtigung der jährlich von etwa 600.000 Touristen besuchten Anlage so gering wie möglich sein sollte.

Dem ersten Grundsatz entsprechend stand ohnehin die vor Ort präsente Gestaltungsphase aus dem 19. Jahrhundert im Focus der Betrachtungen und nicht etwa die des Barock oder des Biedermeier. Deren beinahe einen Meter tiefer liegende Schichten sollten keinesfalls angegriffen oder in Mitleidenschaft gezogen werden.

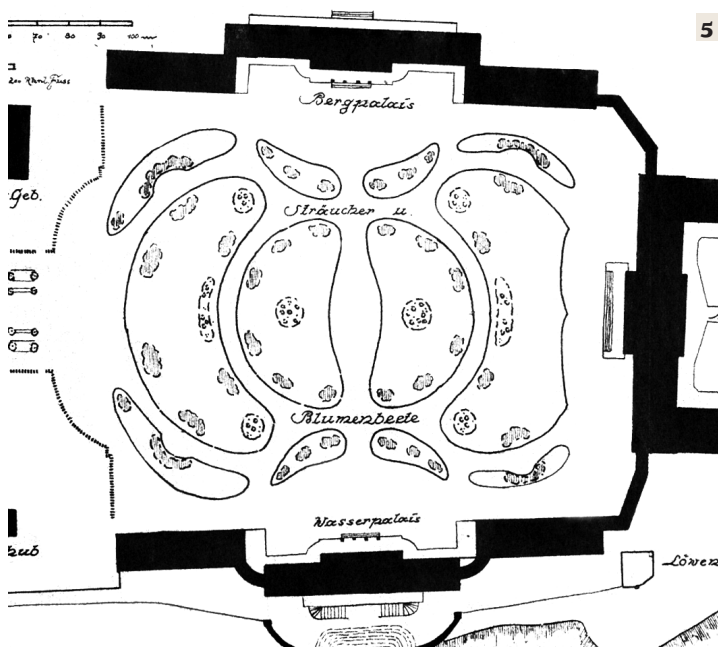
Zum besseren Verständnis der Entwicklung des Lustgartens im Folgenden ein kurzer Einblick in die wesentlichen Gestaltungsphasen des Lustgartens.

3. Prospect des Churfürstl. Lust-Schlusses Pillnitz, eine Meile von Dresden. Miedzioryt, autor nieznany, ok. 1740. Fot. ze zbiorów Gabinetu Miedziorytów, Staatliche Kunstsammlungen Dresden

3. Prospect des Churfürstl. Lust-Schlusses Pillnitz, eine Meile von Dresden. Kupferstich, unbekannter Autor, um 1740. Foto aus Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Kupferstichkabinett

4. Widok królewskiego założenia pałacowego w Pillnitz. Akwaforta kolorowana, A. Lawrence, ok. 1825. Fot. ze zbiorów SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

4. Innere Ansicht des Königlichen Lustschlosses Pillnitz. Kolorierte Umrissradierung, A. Lawrence, um 1825. Foto aus SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

12 miejsc do gier, tylko miejsca skrajne. Jedynie cztery fontanny, ramujące kolistą powierzchnię środkową, przypominają klasyczny barokowy parter. Projekt parteru do gier i zabaw jest dziełem M.D. Pöppelmann (1662-1736) i J.C. Knöffel (1686-1752).

1788-1838 Klasycyzm (il. 4).

Okalające Lustgarten założenie pałacowe zostało uzupełnione i powiększone o cztery budowle klasycystyczne: Nowy Pałac oraz skrzydła boczne, utrzymane również w stylu chińskim. Odmienna moda oraz osobiste upodobania saksońskiego księcia elektora i późniejszego króla Fryderyka Augusta III/I (1750-1827) skutkowały zmianą charakteru zespołu parkowego w Pillnitz. Barokowy ogród służący rozrywce został stopniowo przekształcony w ogród botaniczny. Początkowo jednak barokowy trzon Lustgarten został zachowany, ale już bez wcześniej tu istniejących miejsc przeznaczonych do gier, ozdobionych broderiami, które stały się już zapewne niepotrzebne i zostały przekształcone w gazony.

1838-1866 Profuzja kwiatów – biedermeier (il. 5, 6). Dzięki nowej aranżacji w stylu biedermeier autorstwa J.G. Terschecka (1784-1870) i C.A. Terschecka (1782-1869) również Lustgarten zyskał charakter ogrodu botanicznego. Założenie parkowe, zaprojektowane na zlecenie króla Saksonii Fryderyka Augusta II (1797-1854), który również był obeznany z botaniką naukową, od początku wyróżniało się kwitnącymi

5 1720-1788 Barocke Spiele (Abb. 3).

Die chinoise Schlossanlage von Pillnitz war eines der Schlossbauprojekte August des Starken (1670-1733) in der Zeit der sächsisch-polnischen Union. Pillnitz kam im Rahmen der von ihm in der Phase seiner zweiten polnischen Regentschaft zielgerichtet forcierten höfischen Vergnügungs- und Festkultur besondere Bedeutung zu. Der barocke Vergnügungspark von Pillnitz sucht seinesgleichen in Europa. Selbst das zentrale zwischen Wasser- und Bergpalais befindliche Parterre des Lustgartens war von Spielanlagen geprägt. Für die anderenorts vorherrschenden Broderien blieben in Pillnitz nur marginale Randflächen in dem in 16 Kompartimente aufgeteilten und mit 12 Spielflächen versehenen Parterre übrig. Lediglich vier die kreisförmige Mittelfläche rahmenden Fontänen erinnerten an klassisch barocke Parterres. Die Gestaltung des Pillnitzer Spiel-Parterres dürfte in den Händen von M.D. Pöppelmann (1662-1736) und J.C. Knöffel (1686-1752) gelegen haben.

1788-1838 Klassizismus (Abb. 4).

Die den Lustgarten rahmende Schlossanlage wurde durch vier ebenfalls im chineesischen Stil gehaltene klassizistische Flügelbauten und das klassizistische Neue Palais ergänzt und vergrößert. Der veränderte Zeitgeschmack und die persönlichen Intentionen des sächsischen Kurfürsten und späteren Königs Friedrich August III./I. (1750-1827) hatten die Veränderung der Nutzungsschwerpunkte der Pillnitzer Parkanlage zur Folge. Der barocke Vergnügungspark wurde nach und nach in einen botanischen Garten umgewandelt. Die barocke Grundstruktur des Lustgartens blieb zunächst zwar erhalten, allerdings ohne die einstigen Spielanlagen mit den Broderien; diese wurden offenbar nicht mehr benötigt und in Rasenflächen umgewandelt.

1838-1866 Blütenpracht – Biedermeier (Abb. 5, 6).

Mit der Neugestaltung im Stil der Biedermeier-Zeit durch J.G. Terscheck (1784-1870) und C.A. Terscheck (1782-1869) erhielt auch der Lustgarten eine botanische Prägung. Die im Auftrag des ebenfalls in der wissenschaftlichen Botanik bewanderten sächsischen Königs Friedrich August II. (1797-1854) gestaltete Anlage war von Blütensträuchern, Stauden und annuellen Blütenpflanzen geprägt. Von dem einstigen barocken Wegesystem blieb lediglich die Verbindung

krzewami, bylinami i jednorocznymi roślinami kwitnącymi. Z niegdysiejszego barokowego układu dróg zachowało się jedynie połączenie pomiędzy pałacem Nad Wodą a pałacem Na Wzgórzu. Tworzyło ono oś dla nowego, niemal symetrycznego systemu dróg, opartego na łukach.

Po roku 1866 Wielka fontanna (il. 7, 8). Profuzja kwiatów w okresie biedermeieru widocznie nie przypadła za bardzo do

gustu panującemu od 1854 roku królowi Johannowi (1801-1873). Zapewne także duży nakład pracy przy pielęgnacji ogrodu stanowił powód do ponownego przekształcenia Lustgarten. Król Johann, serdecznie zaprzyjaźniony z królem pruskim Fryderykiem Wilhelmem IV (1795-1861), jako wzorzec dla Pillnitz obrał sobie najwyraźniej kompozycje P.J. Lennégo (1789-1866) (il. 9) w Poczdamie.

Po wizycie P.J. Lennégo w Pillnitz w roku 1864 Lustgarten miał otrzymać wkrótce zupełnie nową aranżację. Lenné przewidział dla Lustgarten parter gazonowy podzielony wzdłuż obu osi drogami, z umieszczoną pośrodku fontanną tryskającą na wysokość 22 m. Plan realizacji przygotowany przez dyrektora ogrodów na dworze saskim, G.F. Krausego (1821-1892) (il. 10), odpowiadał prawdopodobnie w pewnym sensie propozycji złożonej przez Lennégo.

Krause uważał jednak za nieodzowne, by uzupełnić monotony, przypominający miejski plac projekt Lennégo dającymi cień grupami wysokiej roślinności, ulokowanymi w narożnikach zewnętrznych. Usytuowana na osi fontanna, ukończona w roku 1866 (rok śmierci Lennégo), ze strumieniem wodnym wytryskującym prawdopodobnie na wysokość około 18 m,

zwischen Wasser- und Bergpalais erhalten. Sie bildet gewissermaßen die Mittellinie für die neue nahezu symmetrische bogenförmige Weegerschließung.

Nach 1866 Die große Fontäne (Abb. 7, 8).

Die Blütenpracht des Biedermeier entsprach vermutlich nicht ganz dem Geschmack des ab 1854 regierenden Königs Johann (1801-1873). Möglicherweise bot auch der hohe Pflegeaufwand Anlass für erneuten Umgestaltungsbedarf im Lustgarten. Der auf das herzlichste mit dem preußischen König Friedrich Wilhelm IV. (1795-1861) befreundete König Johann sah offenbar die Gestaltungen P.J. Lennés (1789-1866) (Abb. 9) in Potsdam als Vorbild für Pillnitz an.

Nach dem Besuch P.J. Lennés 1864 in Pillnitz sollte der Lustgarten recht bald eine völlig neue Gestaltung erhalten. Lenné sah für den Lustgarten ein von axialen Wegesystemen gegliedertes Rasenparterre mit 22 Meter hoher Mittelfontäne vor. Der zur Ausführung gebrachte Plan des sächsischen Hofgartendirektors G.F. Krause (1821-1892) (Abb. 10) entsprach wohl durchaus Lennés Vorschlag.

Krause hielt es aber für unabdingbar, die monotone stadtplatzartige Gestaltung Lennés durch schattenspendende Gehölzpartien in äußeren Ecken zu ergänzen. Die 1866, im Todesjahr Lennés, gefertigte wohl ca. 18 Meter hohe Fontäne sollte mit ihrem axial ausgerichteten Wasserbecken fortan das Bild des Lustgartens bestimmen. Bereits 1867 kam es zur zusätzlichen Gliederung und Akzentuierung der Fläche durch die Aufstellung großer stattlicher Orangenbäume in Kübeln und die Einordnung von Schmuckbeeten.

1884-1918 Dekoration und Ornament (Abb. 11, 12).

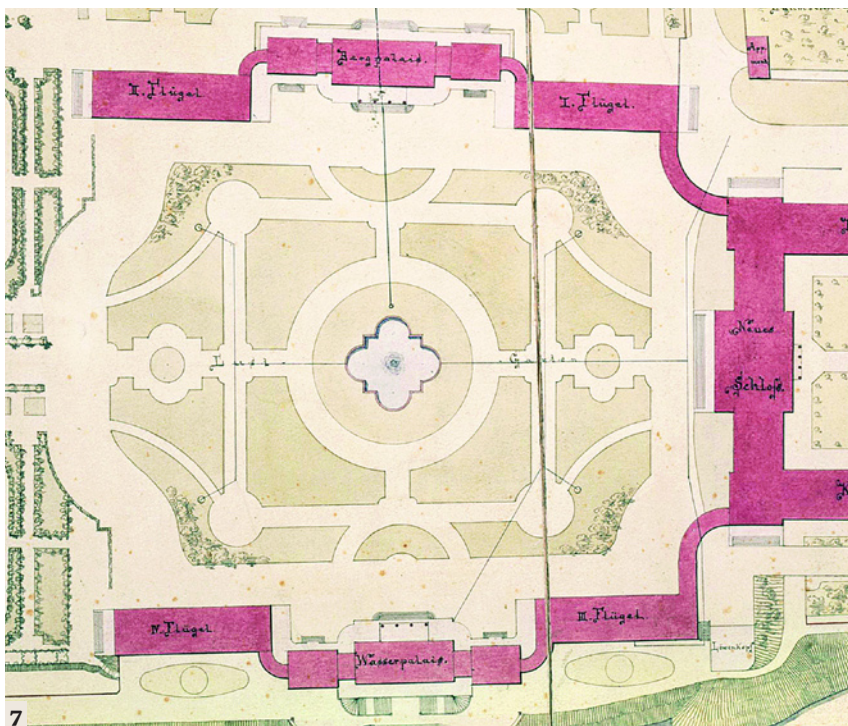
Der Hofgärtner Eisenbarth (gest. 1917) verwandelte den Lustgarten um 1900 in eine prachtvolle

5. Lustgarten w latach 1838-1865. Światłokopia oryginału przechowywanego w zbiorach Stadtmuseum Dresden, H.F. Kammeyer, 1925. Fot. z Archiwum planów Landesamt für Denkmalpflege Dresden

5. Der Lustgarten 1838-1865. Lichtpause nach einem Original im Stadtmuseum Dresden, H.F. Kammeyer, 1925. Foto aus Landesamt für Denkmalpflege Dresden, Planarchiv

6. Rabaty Lustgarten proj. Terschecków z roślinami zróżnicowanymi według wysokości. Litografia, A.M. Müller, ok. 1840. Fot. ze zbiorów SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

6. Beete des Terscheckschen Lustgartens mit höhengestaffelten Pflanzungen. Lithographie, A.M. Müller, um 1840. Foto aus SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

miała nadać ogrodowi ostateczny wygląd. Już w roku 1867 wprowadzono dodatkowe podziały i rozłożono dalsze akcenty poprzez wystawienie dużych i okazałych drzew pomarańczowych w donicach i uporządkowanie ozdobnych rabat.

1884-1918 Dekoracja i ornament (il. 11, 12).

Ogrodnik nadworny o nazwisku Eisenbarth (zmarły w 1917 r.) przekształcił około roku 1900 Lustgarten w okazały kompleks ozdobny z bujnymi, wspaniałymi roślinami nadającymi mu charakter egzotyczny

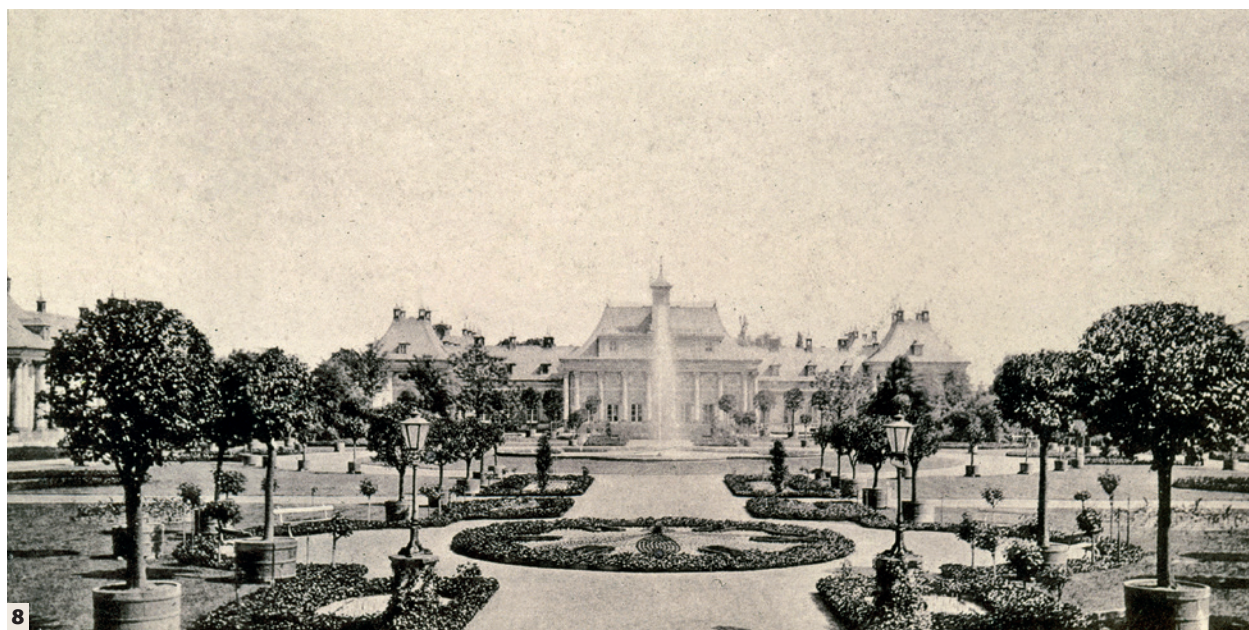
Schmuckanlage mit üppigen exotisch wirkenden Pflanzungen und Teppichbeeten. Nach der aufgrund gestiegener sanitärer Ansprüche und einiger Unzulänglichkeiten des Bestandes notwendig gewordenen Erneuerung der Kanalisation des Lustgartens war der Repräsentationsanspruch in Pillnitz offenbar gewachsen. Ob darüber hinaus die botanischen Ambitionen des vorrangig dendrologisch interessierten Königs Albert (1828-1902) für die zusätzliche dekorative pflanzliche Ausstattung des Lustgartens ausschlaggebend waren, sei dahingestellt.

1918-1952 Zwischen Tradition und Neufindung (Abb. 13).

Die Übernahme des königlichen Besitzes durch den Freistaat Sachsen nach 1918

blieb nicht ohne Folgen für den Pillnitzer Lustgarten. Die Flächen für die ephemeren Pflanzungen blieben zwar zunächst erhalten, ebenso die Rosenhochstämme und Weinfestons. Die üppigen Beetgestaltungen und Formen wurden aber nach und nach vereinfacht. Die bisweilen flächig monochromen Pflanzungen entsprachen allerdings durchaus dem Gestaltungsideal der Zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts.

Der um 1930 möglicherweise wegen Wassermangel notwendig gewordene Verzicht auf die hohe Mittelfontäne war von weitaus einschneidenderer

oraz kwietnikami dywanowymi. Po remoncie kanalizacji, który w Lustgarten był potrzebny w związku z rosnącymi wymaganiami sanitarnymi oraz kilkoma niedomaganiem jej aktualnego stanu, dążenie do osiągnięcia charakteru reprezentacyjnego w Pillnitz ewidentnie się nasiliło. Drugoplanową kwestią jest to, czy aspiracje botaniczne króla Alberta (1828-1902), który interesował się przede wszystkim dendrologią, zdecydowały o wprowadzeniu w Lustgarten dodatkowego wyposażenia roślinnego.

1918-1952 Między tradycją a nową formą (il. 13).

Przejęcie własności królewskiej przez Wolne Państwo Saksonia po roku 1918 nie pozostało bez skutków dla Lustgarten w Pillnitz. Powierzchnie przeznaczone do nasadzeń sezonowych zostały wprawdzie najpierw zachowane, podobnie jak róże sztamowe oraz girlandy z winnej latorośli. Bogate układy i formy kwietników były jednak stopniowo upraszczane. Niektóre powierzchniowe, utrzymane w monochromatycznej kolorystyce nasadzenia odpowiadały ogólnie idei projektowej, charakterystycznej dla lat 20. XX wieku.

Rezygnacja w 1930 roku z wysokiej fontanny środkowej, spowodowana prawdopodobnie niedostatkami wody, miała bardziej daleko idące znaczenie dla wyglądu całego kompleksu. Lustgarten stracił swój istotny centralny akcent. Na jego miejscu pojawił się niski pojedynczy strumień, który, o ile ilość wody to umożliwiała, mógł być wzbogacony dodatkowym płaszczem wodnym w kształcie kielicha.

Po roku 1953 Zmiana priorytetów (il. 14).

Zmiana wyglądu urządzenia wodnego pośrodku Lustgarten nie obyła się bez wpływu na jego szatę roślinną. Ponieważ nie obawiano się już naruszania nasadzeń kwiatowych, co miało pierwotnie miejsce przy wysokim strumieniu fontanny, można było odtworzyć rabaty ozdobne skoncentrowane w środkowej części ogrodu oraz odbudować powierzchnie przeznaczone na rabaty, powiązane z miejscami do siedzenia w narożnikach jego wewnętrznej części. Usunięcie róż sztamowych wraz z girlandami z winnej latorośli oraz znaczne zredukowanie grup roślin drzewiastych spowodowało dużą zmianę w wyglądzie ogrodu. Niskie rabaty z róż krzewiastych przejęły po części funkcję obramowania, zapewnianego wcześniej przez usunięte girlandy i opaski z bluszczu na trawnikach.

9

10

Bedeutung für die Wirkung der Gesamtanlage. Der Lustgarten hatte seinen stattlichen Mittelpunkt verloren. An seine Stelle trat ein kleiner Springstrahl, der bei Bedarf von einem trichterförmigen Wasserbild gefasst werden konnte.

Nach 1953 Veränderte Schwerpunkte (Abb. 14).

Das veränderte Wasserbild in der Mitte des Lustgartens blieb nicht ohne Folgen für dessen florale Ausstattung. Da die ursprünglich von der hohen Fontäne ausgehende Beeinträchtigung für Blumenpflanzungen nicht mehr zu befürchten war, konnten die Schmuckbeete in der Mitte des Lustgartens konzentriert und die den Sitzplätzen an den Ecken des inneren Lustgartens zugeordneten Beetflächen zurückgebaut werden.

7. Plan sytuacyjny królewskiego założenia pałacowego w Pillnitz. Rysunek piórkim, kolorowany, przypisywany G.F. Krausemu, 1867. Fot. z Archiwum planów Landesamt für Denkmalpflege Dresden

7. Situationsplan des Königl. Lustschlosses Pillnitz. Kolorierte Federzeichnung, vermutlich G.F. Krause, 1867. Foto aus Landesamt für Denkmalpflege Dresden, Planarchiv

8. Lustgarten z wysoką fontanną, widok w stronę Nowego Pałacu. Fot. E.J. Sonntag, 1883, ze zbiorów SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

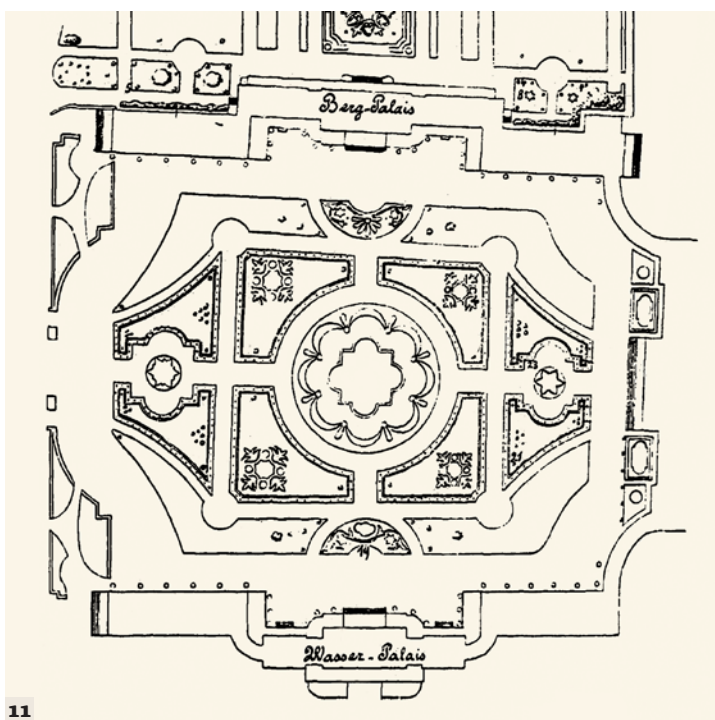
8. Der Lustgarten mit hoher Fontäne, Blick zum Neuen Palais. Foto E.J. Sonntag, 1883, aus SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

9. Peter Joseph Lenné (1789-1866). Olej na płótnie, C.J. Begas, ok. 1850. Fot. J. P. Anders, Archiwum fundacji Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg

9. Peter Joseph Lenné (1789-1866). Öl auf Leinwand, C.J. Begas, um 1850. Foto J.P. Anders, Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Bildarchiv

10. Gustav Friedrich Krause (1821-1895). Fot. [b.d.] z Archiwum przedsiębiorstwa Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii

10. Gustav Friedrich Krause (1821-1895). Foto, o. J., Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Bildarchiv

Z powstałego w 2007 roku opracowania historii założenia zawierającego cele i założenia konserwatorskie (il. 15) można wywnioskować, że zachowana substancja, decydująca o wyglądzie Lustgarten, pochodzi ze wszystkich okresów od roku 1866 do 1970. Podstawowa wersja systemu dróg i ukształtowania powierzchni wegetacyjnych odpowiada przy tym dokładnie projektowi z roku 1867 (Lenné/Krause), a ciągle naprawiany basen fontanny zachował się niemal w oryginale. Znaczące zmiany, mające wpływ na cały kompleks, dotyczyły wyłącznie komponentów roślinnych.

Ostatnia znacząca zmiana, która miała miejsce w latach 1953-1970 (przekształcenie powierzchni z rabatami, znaczna redukcja nasadzeń roślin drzewiastych) musi być postrzegana w kontekście idei ujednolicenia zabytków architektonicznych zgodnie z jedną fazą projektową. W tamtym okresie chciano przedstawić założenie pałacowe w Pillnitz jako kompozycyjną jedność. Dlatego budynkom nadano barokowy wygląd poprzez ujednolicenie barwy (żółtobrunatne elewacje), bez względu na to, z której fazy budowlanej one pochodziły. To, że okazałe powierzchnie z kwietnikami sezonowymi w całym Lustgarten koncentrowały się do tej pory na powierzchni wokół basenu fontanny, mogło być natomiast związane, jak już wcześniej o tym wspomniano, ze zmianami formy fontanny.

Fontanna środkowa ze strumieniem o wysokości około 15 m (il. 16) była bezspornie kluczowym punktem

Durch die Beseitigung der Rosenhochstämme mit den Weingirlanden und die starke Reduzierung der Gehölzbestände änderte sich das räumliche Erscheinungsbild des Lustgartens maßgeblich. Niedrige Strauchrosenrabatten übernahmen zum Teil die rahmende Wirkung der beseitigten Festons und Efeubänder an den Rasenflächen.

Der anlagengenetischen Karte der Zielstellung von 2007 (Abb. 15) ist zu entnehmen, dass die das Bild des Lustgartens bestimmende überkommene Substanz aus allen Gestaltungsphasen von 1866 bis 1970 stammt. Wobei die Grundform der Wegeaufteilung und Gestaltung der vegetabilen Flächen exakt der Planung von 1867 (Lenné/Krause) entspricht und das immer wieder reparierte Fontänebecken nahezu im Original erhalten blieb. Deutliche, die Wirkung des Ensembles beeinflussende Veränderungen betrafen ausschließlich die vegetabilen Komponenten.

Die letzten maßgeblichen Veränderungen von 1953-1970 (Umgestaltung der Beetflächen, Reduzierung der Gehölzflächen) sind im Zusammenhang mit dem damaligen Denkmalverständnis und der Ausrichtung von Baudenkmalen auf eine Gestaltungsphase zu sehen. Man wollte die Pillnitzer Schlossanlage zu diesem Zeitpunkt als gestalterische Einheit präsentieren. Die Gebäude erhielten deshalb einheitliche ockergelbe (Barock-) Anstriche, egal aus welcher Bauperiode sie stammten. Dass sich die zuvor über den gesamten Lustgarten verteilten Wechselflorflächen auf die Kreisfläche um das Fontänenbecken konzentrierten, dürfte hingegen im Zusammenhang mit der Veränderung des Fontänenbildes stehen.

Die etwa 15 m hohe Mittelfontäne (Abb. 16) war unbestritten der gestalterische Schwerpunkt des Lennéschen Entwurfs. Er hatte die ganze Gestaltung vom Mittelpunkt her entwickelt. Nach seinen Vorstellungen sollte sie sogar 22 m hoch werden und möglichst dank eines von einer Dampfmaschine gespeisten Reservoirs ständig in Betrieb gehalten werden können. Offenbar wollte er ein markantes und der königlichen Schlossanlage angemessenes Zeichen im Lustgarten setzen, das bereits aus der Zugangsallee gewissermaßen als „Wasserlicht“ deutlich sichtbar war. Analogien zu Potsdam Sanssouci sind naheliegend.

Wie war aber zukünftig mit der Fontäne umzugehen? Es stellte sich bald heraus, dass die Beantwortung

kompozycyjnym w projekcie Lennégo. Architekt wywodził z niego cały układ założenia. Zgodnie z jego wyobrażeniami fontanna miała wytryskać nawet na 22 m i dzięki rezerwuarowi zasilanemu przez maszynę parową miała, w miarę możliwości, pracować w sposób ciągły. Tym samym chciał on najwyraźniej stworzyć w Lustgarten odpowiedni do statusu królewskiej rezydencji akcent – przeświecony naturalnym światłem strumień wody, widoczny już z alejki prowadzącej do fontanny. Wyraźnie zarysowują się podobieństwa do Sanssouci w Poczdamie.

Jak należało jednak postępować z fontanną w przyszłości? Niebawem okazało się, że odpowiedź na to pytanie będzie mieć wpływ na wszystkie późniejsze decyzje. W swojej pracy dyplomowej z roku 1999 Catrin Lorenz wyszła z założenia, że przywrócenie tradycyjnego stanu musi się odbyć przy uwzględnieniu strumienia wody w kształcie kielicha. Stanowisko to odpowiadało pierwszej zasadzie i stanowiło punkt wyjścia do opracowania celów konserwatorskich. Na etapie oceny materiałów archiwalnych i relikwów, po długich dyskusjach i wspólnych rozmowach z urzędem konserwatorskim, uznano jednak wysoki strumień fontanny za wyróżniającą się cechę tego zabytku.

Założenie zachowało się w całości, natomiast wymiana głowicy dyszy w latach 30. XX wieku sprawiła, że zespół ogrodowy jako całość stracił swój reprezentacyjny wizerunek. Bliższe obserwacje unaocznily związane z tym problemy z proporcjami. Do czego miałby być potrzebny tak duży basen wodny, skoro chciano mieć tylko niewielki strumień fontanny? Cemu miały służyć rośliny wodne w basenie, skoro nie można było do nich podejść i podziwiać z bliska?

11. Plan nasadzeń w roku 1899, A. Eisenbarth. Reprodukacja z: „Die Gartenwelt” 1900, z. 38, s. 447

11. Pflanzplan für das Jahr 1899, A. Eisenbarth. Reproduktion aus: „Die Gartenwelt” 1900, Heft 38, S. 447

12. Widok na wysoką fontannę w kierunku pałacu Na Wzgórzu. Poczłtówka, ok. 1900. Fot. z Archiwum przedsiębiorstwa Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii

12. Blick über die hohe Fontäne zum Bergpalais. Postkarte, um 1900. Foto aus Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Bildarchiv

13. Widok w kierunku pałacu Na Wzgórzu z fontanną o niższym strumieniu w kształcie kielicha. Poczłtówka, ok. 1930. Fot. z Archiwum przedsiębiorstwa Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii

13. Blick zum Bergpalais, Fontäne in niedriger Trichterform. Postkarte, um 1930. Foto aus Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Bildarchiv

12

13

dieser Frage Auswirkungen auf alle weiteren Entscheidungen haben würde. Catrin Lorenz ging 1999 in ihrer Diplomarbeit davon aus, dass der überkommene Bestand instand zu setzen sei, inklusive des trichterförmigen Wasserbildes. Diese Haltung war dem ersten Grundsatz gemäß auch Ausgangsposition für die Bearbeitung der denkmalpflegerischen Zielstellung. In der Phase der Bewertung der Archivalien und Befunde wurde dem hohen Fontänenstrahl aber nach langen Diskussionen und kollegialer Abstimmung mit der Denkmalbehörde die herausragende Denkmalrelevanz beigemessen.

Die Anlage war vollständig erhalten geblieben, lediglich durch den in den 1930-er Jahren ausgewechselten Düsenkopf hatte das gesamte Lustgartenensemble seine stattlich repräsentative Wirkung verloren. Nähere Betrachtungen machten die damit verbundenen Proportionskonflikte deutlich. Wozu war ein derart großes Wasserbecken nötig, wenn man nur einen kleinen Springstrahl haben wollte? Wozu standen Wasserpflanzen in dem Becken, wenn man nicht herantreten und sie betrachten konnte?

Podjęcie decyzji o przywróceniu 15-metrowej fontanny wykluczyło jednak wprowadzenie powierzchni z kwiatami w bezpośrednim sąsiedztwie basenu (il. 17, 18). Wybrano więc rozwiązanie alternatywne, dopasowane do zabytku – ponowne zastosowanie powierzchni z obsadzeniami sezonowymi na wcześniej stosowanych już do tego celu trawnikach bocznych. Ich forma odwzorowuje pod względem wymiarów motywy historyczne, jest jednak bez wątpienia nowa. Poza tym rabaty kwiatowe w ogrodach miały zawsze charakter efemeryczny, dlatego też powinny być postrzegane w przyszłości jako elementy zmienne wyposażenia ogrodowego (il. 19).

Inne jest podejście do roślin drzewiastych znajdujących się na obrzeżach parteru. Jak już wcześniej wspomniano, zostały one w latach 60. i 70. XX wieku praktycznie w całości zlikwidowane w związku z obowiązującą wtedy w ochronie zabytków strategią czystości stylu. Pozostałe większe rośliny miałyby po wymarcu nie być odnawiane.

Na etapie formułowania celów konserwatorskich rozwój i znaczenie tych grup zostało gruntownie zbadane, w wyniku czego stwierdzono, że są one nieodzownym elementem układu od roku 1867, i to nie tylko dlatego, że porządkują przestrzeń i akcentują pałac. Zespół pałacowy, zdominowany charakterystyczną chińską formą dachu, składa się bowiem zarówno z budynków barokowych, jak i klasycystycznych. Oba barokowe budynki i klasycystyczny Nowy Pałac zostały w sposób szczególnie zaakcentowane dzięki zastosowaniu „rozdzielającej” je roślinności. Związane z tym podkreślenie osiowo rozmieszczonych elementów

Mit der Entscheidung für die Reaktivierung der 15 m hohen Fontäne waren allerdings die Blumenflächen im direkten Umfeld des Beckens in Frage gestellt (Abb. 17, 18). Die Rückführung der Wechselblorflächen in die einst dafür genutzten seitlichen Rasenspiegel wurde als die dem Denkmal angemessene Alternative gewählt. Deren Form adaptiert historische Motive hinsichtlich der Dimension, ist aber unzweifelhaft neu. Im Übrigen hatten Beetflächen in den Gärten immer einen ephemeren Charakter, sie sollten deshalb

zukünftig auch im Pillnitzer Lustgarten als flexible Gestaltungselemente angesehen werden (Abb. 19).

Anders verhält es sich hingegen mit den am Rand des Parterres befindlichen Gehölzpartien. Sie wurden wie bereits dargestellt in den 60-/70-er Jahren des 20. Jahrhunderts wegen der damals geltenden denkmalpflegerischen Strategie der Stilbereinigung beinahe vollständig abgeräumt. Die verbliebenen Großgehölze sollten nach ihrem Absterben nicht wieder ersetzt werden.

In der gartendenkmalpflegerischen Zielstellung wurde die Entwicklung und Bedeutung dieser Gehölzpartien dezidiert untersucht und dabei festgestellt, dass sie unabdingbar zur 1867 Anlage gehören, nicht zuletzt, weil sie den Raum gliedern und die Palais akzentuieren. Denn das von der chinesischnen Dachform geprägte Schlossensemble besteht sowohl aus barocken als auch aus klassizistischen Gebäuden. Die beiden barocken Palais und das klassizistische Neue

14. Lustgarten w roku 1987. Fot. R. i R. Rössing, ze zbiorów SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

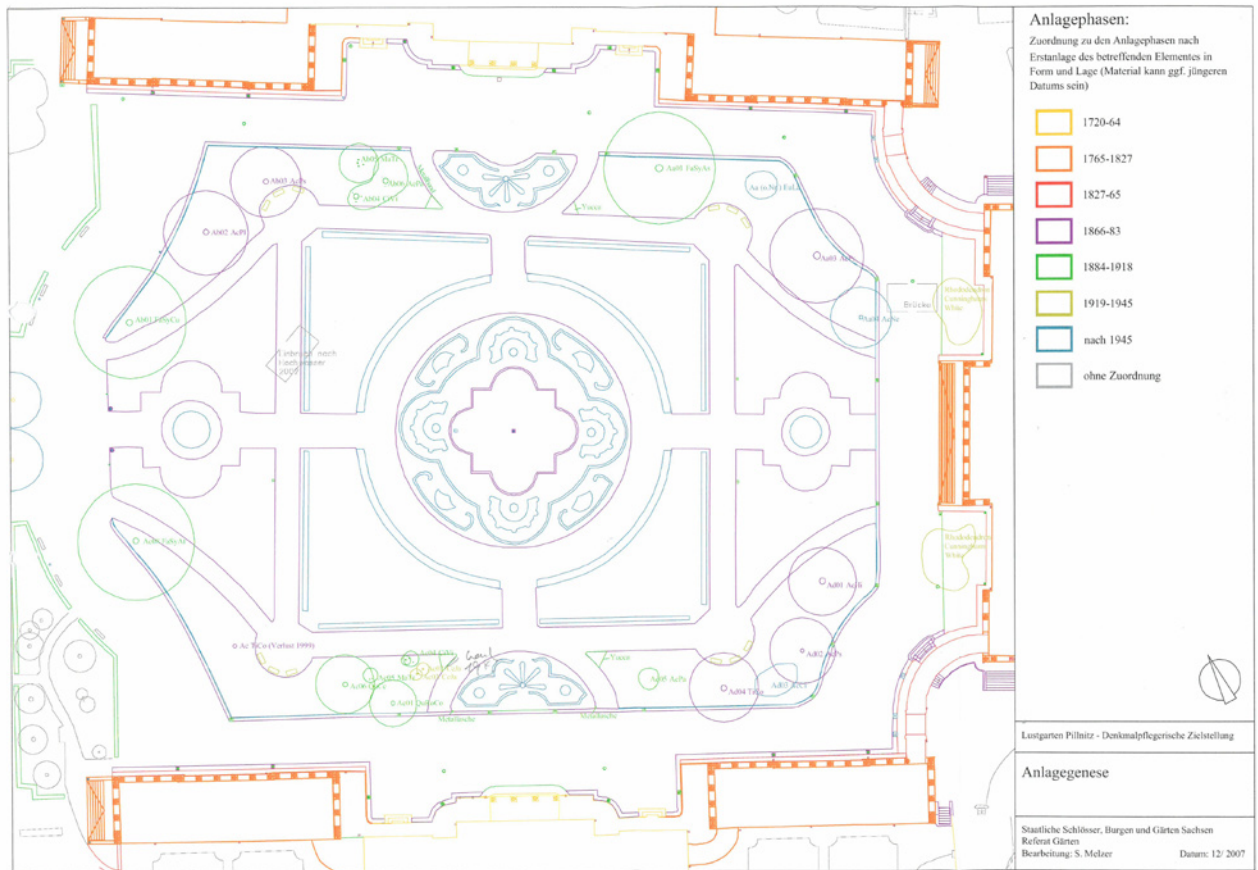
14. Der Lustgarten im Jahr 1987. Foto R. und R. Rössing, aus SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

15. Fazy przekształceń Lustgarten zestawione jako część dokumentacji konserwatorskiej. Opracowanie S. Melzer, 2007. Fot. z Archiwum przedsiębiorstwa Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii

15. Anlagengenese des Lustgartens als Teil der denkmalpflegerischen Zielstellung. Bearbeitung S. Melzer, 2007. Foto aus Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Bildarchiv

16. Lustgarten z wysoką fontanną. Fot. E.J. Sonntag, 1883, ze zbiorów SLUB Dresden, Deutsche Fotothek

16. Lustgarten mit hoher Fontäne. Foto E.J. Sonntag, 1883, aus SLUB Dresden, Deutsche Fotothek Fotografie

15

drzewiastych znacząco zwiększyło efekty przestrzenne. Dokonana niegdyś ingerencja, uzasadniona pod względem konserwatorskim, wymagałaby oczywiście pewnej korekty. Dokładna inwentaryzacja drzewostanu z roku 1957 umożliwiła na szczęście ponowne nasadzenia zgodnie z zasadami konserwatorskimi.

Cele konserwatorskie zatwierdzone przez Krajowy Urząd Ochrony Zabytków w lipcu 2008 roku były niejako postawieniem zadań dla procesu projektowego,

Palais werden durch die „trennenden“ Pflanzungen besonders hervorgehoben. Durch die damit verbundene Heraushebung axialer Gestaltungsansätze wird der räumliche Erlebniswert merklich gesteigert. Der einstige denkmalpflegerisch begründete Eingriff bedurfte offenbar einer Korrektur. Glücklicherweise machte das exakte Gehölzbestandsverzeichnis aus dem Jahre 1957 die denkmalgerechte Replantation möglich.

16

Schloss und Park Pillnitz - Sanierung Lustgarten und Maillebahn 2009 - 2015

Schloss und Park Pillnitz - Sanierung Lustgarten und Maillebahn 2009 - 2015

który przypadł na okres od stycznia 2008 roku do grudnia 2011 roku.

Stosunkowo długi okres projektowy, wynoszący cztery lata (normalnie są to dwa lub trzy lata), wynikał między innymi z różnych interesów konserwatorskich. Prymat zachowania substancji oryginalnej skłonił osoby projektujące basen fontanny do tego, by umieścić górną krawędź remontowanego basenu o 9 cm wyżej niż było to w oryginale. W przypadku kompozycji ogrodu, precyzyjnie wyważonej pod względem rzędnych terenu i dopasowanej do otaczających pałaców,

Die im Juli 2008 vom Landesamt für Denkmalpflege bestätigte denkmalpflegerische Zielstellung war gleichsam die Aufgabenstellung für den vom Januar 2008 bis Dezember 2011 andauernden Planungsprozess.

Die verhältnismäßig lange Planungszeit von 4 Jahren, üblich sind 2 bis 3 Jahre, ist nicht zuletzt auf divergierende denkmalpflegerische Interessen zurückzuführen. Das Primat der Erhaltung von Originalsubstanz hatte den Planer für das Fontänebecken dazu bewogen, die Oberkante des instandgesetzten Beckens 9 cm höher als das ursprüngliche Original zu planen. Bei der in den Höhen ausgewogenen, auf die umgebenden Palais abgestimmten Anlage des Lustgartens hätte eine derartige Erhöhung schwerwiegende Folgen für die gestalterische Gesamtwirkung des Ensembles gehabt. Die Planung musste deshalb korrigiert werden. Neben dem Unterbau des Brunnens waren der Zielstellung gemäß auch der komplette Wegeunterbau und das Entwässerungssystem zu erhalten und zu reparieren.

Mit der Umsetzung der 2,4 Mio. Euro teuren Instandsetzungsmaßnahme konnte im Frühjahr 2012 begonnen werden. Trotz der vorangegangenen umfangreichen Bestandsaufnahmen und Analysen traten recht bald und letztlich über die gesamte Bauzeit

17. Plan sprzed prac renowacyjnych. Opracowanie FMS LandschaftsArchitekten, 2013. Fot. ze zbiorów Sächsisches Immobilien- und Baumanagement

17. Bestandsplan vor Beginn der Sanierungsarbeiten. Bearbeitung FMS LandschaftsArchitekten, 2013. Foto aus Sächsisches Immobilien- und Baumanagement

18. Plan renovacji. Opracowanie FMS LandschaftsArchitekten, 2013. Fot. ze zbiorów Sächsisches Immobilien- und Baumanagement

18. Sanierungsplan. Bearbeitung FMS LandschaftsArchitekten, 2013. Foto aus Sächsisches Immobilien- und Baumanagement

19. Widok na narożne sezonowe rabaty kwiatowe. Fot. R. Puppe, 2014, Archiwum przedsiębiorstwa Państwowe Palace, Zamki i Ogrody Saksonii

19. Blick auf die äußeren Wechselbepflanzungen. Foto R. Puppe, 2014, Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Bildarchiv

podwyższenie takie mogłoby mieć fatalne skutki dla wyrazu całości zespołu. Dlatego projekty musiały zostać skorygowane. Zgodnie z wyznaczonymi celami oprócz fundamentu studni należało również zachować i naprawić całą podbudowę dróg oraz system odprowadzający wodę.

Realizacja działań renowacyjnych, wycenianych na 2,4 mln euro, mogła rozpocząć się wczesną wiosną 2012 roku. Pomimo dokonanych wcześniej obszernych inwentaryzacji i analiz już niebawem i następnie przez cały czas budowy w wielu miejscach napotymano na oryginalną substancję, którą należało opisać, zinterpretować i ocenić pod kątem wartości zabytkowej. Dotyczyło to zarówno historycznych studzienek ściekowych mieszanego systemu odwadniającego wraz z nieznanymi do tej pory urządzeniami zapobiegającymi wydobywaniu się nieprzyjemnego zapachu, jak i położenia i szerokości ścieżek i placów oraz ich połączeń z szerokimi schodami pałacowymi.

Ponieważ, jak już wspomniano na wstępie, nie przeprowadzono w ogrodzie badań archeologicznych, a jedynie kilka sondazy, należało liczyć się z możliwością znalezienia reliktyw, na co firma budowlana i nadzór byli przygotowani. Porównanie stanu zachowania z planami historycznymi pozwalało spodziewać się o wiele mniejszych odstępstw, niż te, które ostatecznie zostały ujawnione. Brak zachowanych kątów prostych w ustawieniu obiektów zespołu pałacowego doprowadził zapewne już podczas budowy w 2. połowie XIX wieku do podjęcia zabiegów kompozycyjnych koniecznych do uzyskania perfekcyjnego efektu.

Dzisiejsze cyfrowe systemy pomiarowe i projektowe umożliwiają realizację na miejscu z dokładnością do 1 mm i raczej nie pozostawiają przestrzeni do pracy twórczej na terenie budowy podczas realizacji prac. Nasi przodkowie stosowali różnorakie triki optyczne, by osiągnąć zamierzony efekt, które nie są widoczne na planach. Triki te trzeba prześledzić na miejscu. Ważne jest, by zrozumieć ich znaczenie w kompozycji, by nie zniszczyć wywoływanych przez nie napięć.

W Pillnitz nie zgadza się niemal żadna oś, mało gdzie można znaleźć kąt prosty. Łukami przebiegające drogi rozszerzają się na kształt trąbki i nie są zaopatrzone w równoległe prowadzone obrzeża, jak by się mogło wydawać. Same kwietniki, które wydają się być jednakowej wielkości, różnią się znacznie względem siebie wymiarami.

19

hinweg an vielen Stellen Originalbefunde zu Tage, die es zu erfassen, zu interpretieren und hinsichtlich ihres Denkmalwertes zu beurteilen galt. Das betraf sowohl die historischen Abwasserschächte des Mischwassersystems mit bislang unbekannten Geruchsverschlüssen, als auch die Lage und Breite der Wege und Platzflächen sowie deren Anschlüsse an die breiten Treppen der Palais.

Da wie eingangs dargestellt, keine gartenarchäologischen Grabungen, sondern nur einige wenige Suchschürfen durchgeführt worden sind, musste mit Befunden gerechnet werden, Baubetreuung und Baufirma waren darauf eingestellt. Der Abgleich des Bestandsaufmaßes mit den historischen Plänen hatte allerdings weitaus geringere Abweichungen vermuten lassen, als letztlich tatsächlich zu Tage getreten sind. Offenbar hatte die Schiefwinkligkeit des Schlossenssembles bereits während des Baus in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts dazu geführt, dass gestalterische Anpassungen vorgenommen wurden, um die perfekte Wirkung zu erreichen.

Heutige digitale Zeichen- und Vermessungssysteme ermöglichen die millimetergenaue Umsetzung vor Ort und lassen scheinbar keinen Spielraum für die gestalterische Arbeit im und am Gelände während der Ausführung. Unsere Vorfahren haben vielfach optische Tricks verwendet, um beabsichtigte gestalterische Wirkungen zu erhöhen, die nicht in den vorliegenden Plänen erkennbar sind. Diesen Tricks gilt es am

Po tym, jak basen studni został dokładnie obmierzony przed demontażem na części, otrzymano zapytanie od warsztatu kamieniarskiego, któremu zlecono wykonawstwo prac, czy tego asymetrycznego basenu o zaburzonych proporcjach nie należy przypadkiem poprawić, a popełnione w przeszłości błędy pomiarowe nie powinny zostać skorygowane. Wprawne (artystycznie) oko zauważy wprawdzie, że nieznaczne odstępstwa od proporcji niekiedy wytwarzają napięcie i mogą mieć duży wpływ na emocje, jednakże w dzisiejszej sztuce ogrodowej, niemal bez wyjątku tworzonej w sposób cyfrowy, praca w przestrzeni uwzględniająca horyzont widzenia człowieka nie odgrywa już żadnej roli.

Dlatego osobom podejmującym się projektowania ogrodów historycznych tak ciężko przychodzi zrozumienie dawnej myśli projektowej. Ponadto kolejne pokolenia uważają, że robią wszystko bądź co bądź lepiej lub poprawniej niż ich poprzednicy, co jest fatalnym błędem. Wprawdzie dysponujemy najnowocześniejszymi technologiami, jednak w zakresie projektowania musimy jeszcze wiele się nauczyć od naszych „przodków po fachu”. Jesteśmy to winni zabytkom sztuki ogrodowej oraz przyszłym pokoleniom.

Kto uważa, że poprzez restauracje i odtworzenie materialnej substancji zabytku wypełnia swoje zlecenie, ten się myli. Postulowany przez Andrzeja Tomaszewskiego „pluralizm metodologicznego punktu widzenia” jest nieodzowny w sposobie postępowania z zabytkami sztuki ogrodowej w przyszłości. Za wcześ-

ni obiekt nachzuspüren. Es ist wichtig, ihre gestalterische Bedeutung zu verstehen, um nicht die durch sie ausgelösten Spannungen zu zerstören.

In Pillnitz stimmt beinahe keine Achse, ist kaum ein rechter Winkel zu finden, sind bogenförmige Wege trompetenförmig aufgeweitet und nicht mit parallelen Wegekanten versehen, wie es den Anschein hat. Selbst gleichgroß wirkende Schmuckbeete weichen in ihren Maßen erheblich voneinander ab.

Nachdem das Brunnenbecken vor der Demontage der Teile exakt vermessen worden war, kam die Anfrage von der mit der Bauausführung beauftragten Steinwerkstatt, ob das unsymmetrische und in den Proportionen verschobene Becken nicht korrigiert werden sollte und die in der Vergangenheit begangenen Messfehler nicht zu berichtigen seien. Dem (künstlerisch) geschulten Auge ist zwar bekannt, dass geringe Proportionsverschiebungen bisweilen Spannung erzeugen und große emotionale Wirkungen hervorrufen können; in der heutigen beinahe ausnahmslos digital erstellten Gartenkunst spielt die räumliche auf den menschlichen Blickhorizont abgestimmte Arbeit vor Ort aber kaum noch eine Rolle.

Deshalb fällt es Planern im historischen Garten auch so schwer, die einstigen Gestaltungsansätze zu verstehen. Überdies machen nachfolgende Generationen ihrer Meinung nach ohnehin alles besser oder richtiger als die Vorfahren; ein fataler Irrtum. Wir haben zwar modernste Technologien, müssen gestalterisch aber viel von unseren beruflichen „Vorfahren“

21

nie jednak wyrokować, czy konserwacja zabytków ogrodowych rzeczywiście może przejąć oczekiwaną przez niego „rolę katalizatora” lub „pryzmatu” dla pozornie kontrastujących poglądów na temat zabytków. Dużym krokiem naprzód byłoby, gdyby w przyszłości udało się bardziej uwypuklić specyfikę żywych, efemerycznych zabytków ogrodowych oraz pozwolić, aby doszedł do głosu mieszkający w nich duch.

Oczywiście nie da się tego osiągnąć poprzez przekazanie opracowań projektowych do wykonania zewnętrznym biurom w ramach zadania o krótkim terminie realizacji. Sztuka ogrodowa jest sztuką procesu, dlatego zabytki ogrodowe wymagają nieprzerwanie najlepszej opieki ze strony stałego zespołu fachowców, związanego z danym obiektem, który ma

lernen. Wir sind es den Denkmälern der Gartenkunst und nachfolgenden Generationen schuldig.

Wer meint, mit Restaurierungen oder Wiederherstellung der materiellen Denkmalsubstanz allein den Auftrag erfüllen zu können, irrt. Der von Andrzej Tomaszewski angemahnte „Pluralismus der methodologischen Betrachtungsweise“ ist für den zukünftigen Umgang mit Gartendenkmälern unabdingbar. Es bleibt allerdings abzuwarten, ob die Gartendenkmalpflege tatsächlich die von ihm erhoffte „Rolle eines Katalysators“ oder „Prismas“ für scheinbar konträre Denkmalauffassungen übernehmen kann. Es wäre schon viel erreicht, wenn es zukünftig gelänge, die Spezifika der lebendigen ephemeren Gartendenkmale und den ihnen innewohnenden Geist stärken zur Geltung kommen zu lassen.

Das lässt sich freilich nicht durch kurzzeitige Vergaben von denkmalpflegerischen Planungsleistungen an externe Büros erreichen. Gartenkunst ist Prozesskunst, deshalb bedürfen die Gartendenkmale der steten federführenden Betreuung durch ein festes gewissermaßen mit dem Objekt verbundenes Team von Fachleuten, das ausreichend Zeit hat, um die Gärten mit ihrer Komplexität erfahren und verstehen

22

20-22. Lustgarten po zakończeniu prac renowacyjnych. Fot. R. Puppe, 2014, Archiwum przedsiębiorstwa Państwowe Pałace, Zamki i Ogrody Saksonii

20-22. Der Lustgarten nach Fertigstellung. Foto R. Puppe, 2014, Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Bildarchiv

wystarczająco dużo czasu, by doświadczyć i w pełni zrozumieć ogród w całej jego złożoności oraz który przy podejmowaniu decyzji kieruje się dobrem samego zabytku, a nie dogmatami z zakresu konserwacji zabytków czy po prostu własnymi wyobrażeniami.

Na remont Lustgarten w Pillnitz przeznaczono początkowo trzy lata. Dzięki dobrej współpracy projektantów, firm budowlanych oraz zarządu, przede wszystkim jednak dzięki łagodnej zimie 2013/2014 kompleks mógł zostać oddany do użytku już rok wcześniej, czyli w czerwcu 2014 roku (il. 20, 21, 22). ■

Tłumaczenie z oryginału: Joanna Starzec

Roland Puppe, po ukończeniu 3-letniego kursu ogrodnictwa w roku 1970, rozpoczął studia na Wydziale Architektury Uniwersytetu Technicznego w Dreźnie, kierunku – architektura krajobrazu. W 1974 r. uzyskał dyplom, po czym podjął pracę w założonym przez siebie Biurze Architektury Krajobrazu w Sassnitz na wyspie Rugia; w 1981 r. przejął administrację parków DDR Staatsbäder Bad Elster / Bad Brambach w Saksonii. Od 1992 r. do emerytury, na którą przeszedł w 2016 r., pełnił funkcję kierownika Działu Ogrodów w przedsiębiorstwie Państwowe Paläce, Zámki i Ogrody Saksonii w Dreźnie.

zu können und sich bei seinen Entscheidungen vom Denkmal selbst und nicht von denkmalpflegerischen Dogmen oder gar von eigenen Darstellungsbedürfnissen leiten lässt.

Für die Instandsetzung des Pillnitzer Lustgartens war ursprünglich eine Bauzeit von 3 Jahren geplant. Dank der guten Zusammenarbeit von Bauamt, Planern, Baufirmen und Verwaltung, vor allem aber wegen des ausgebliebenen Winters 2013/2014, konnte die Anlage aber bereits ein Jahr früher im Juni 2014 übergeben werden (Abb. 20, 21, 22). ■

Roland Puppe, nach Abschluss einer dreijährigen Gärtnerlehre 1970, Studium der Landschaftsarchitektur an der Fakultät Architektur der Technischen Universität Dresden. Nach dem Diplom 1974 gründete er ein Landschaftsarchitekturbüro in Saßnitz auf der Insel Rügen; 1981 Übernahme der Parkverwaltung der DDR Staatsbäder Bad Elster / Bad Brambach in Sachsen. Von 1992 bis zur Versetzung in den Ruhestand 2016, Leiter der Gartenabteilung der Staatlichen Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen in Dresden.

Przypisy

- 1 A. Tomaszewski, *Im Blumengarten der Denkmalpflege*, [w:] *Historische Gärten heute*, Leipzig 2003, s. 295.
- 2 Tamże.

Fußnoten

- 1 A. Tomaszewski, *Im Blumengarten der Denkmalpflege*, [in:] *Historische Gärten heute*, Leipzig 2003, S. 295.
- 2 Ibid.

Bibliografia / Bibliographie

Gliemeroth K., Puppe R., *Schlosspark Pillnitz – Gehölzfürher*, Leipzig 2004.

Lorenz C., *Schloss Pillnitz – Der Lustgarten, die Charmillen, die Maille-Bahn*, nicht-publizierte Diplomarbeit, Hannover 1999.

Melzer S., *Denkmalpflegerische Zielstellung Lustgarten Pillnitz*, nicht-publizierte Forschung, Staatliche Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen, Dresden 2007.

Puppe R., *Saxon Baroque Gardens (1694-1733) – Nature's Entertainment Palaces*, [in:] Conan M. (Red.), *Baroque Garden Cultures*, Washington, D.C. 2005.

Rohde M., Schomann R. (Red.), *Historische Gärten heute*, Leipzig 2003.

Tomaszewski A., *Im Blumengarten der Denkmalpflege*, [in:] Rohde M., Schomann R. (Red.), *Historische Gärten heute*, Leipzig 2003.